

Wstęp

Grodzieński klasztor zakonu brygidek ufundowali w 1634 r. Aleksandra z Sobieskich i Krzysztof Wiesiołowscy, niezwykle hojnie go uposażając. Przy jednej z głównych ulic miasta na obszernej parceli stanął do dziś zachowany kompleks budynków, złożony z kościoła i przylegającego doń czworoboku piętrowego klasztoru, otoczonych wysokim murem z ozdobnymi bramami i ośmiobocznymi basztkami na narożach¹. O ile architektura zespołu dotrwała z nieznacznymi zmianami, o tyle znakomite pod względem artystycznym barokowe wyposażenie kościoła, zasobne archiwum klasztorne i bogaty księgozbiór uległy prawie doszczętnemu unicestwieniu, co nastąpiło stosunkowo niedawno – w drugiej połowie XX w. W długich dziejach klasztoru nie brakowało różnych trudnych momentów, jednak bezpośrednie zagrożenie dla jego istnienia przyniosło dopiero rozporządzenie rosyjskich władz zaborczych, mocą którego w 1842 r. zakazano przyjmowania nowicjuszek. Klasztor nie został co prawda formalnie skasowany, ale przez odcięcie dopływu nowych kandydatek jego los w przyszłości był równoznaczny z likwidacją. Stało się jednak inaczej. Zanim w 1908 r. zmarła ostatnia z brygidek, staraniem biskupa wileńskiego Edwarda Roppa w klasztorze zainstalowano kilka siostr ze Zgromadzenia Najświętszej Rodziny z Nazaretu, przedstawionych władzom rosyjskim jako brygidki. Swą prawdziwą tożsamość ujawniły dopiero w zmienionych warunkach politycznych, wraz z odrodzeniem się państwa polskiego, a 7 IX 1923 r., mocą dekretu biskupa wileńskiego Jerzego Matulewicza, już w pełni formalnie objęły dziedzictwo po brygidkach². Nowe zakonnice w miejscu brygidek po przejęciu ich majątku sporządziły 9 II 1925 r. szczegółowy wykaz ruchomości i nieruchomości. Obszerny maszynopis zatytułowano *Inwentarz i biblioteka pobrygidzka. Opisanie kościoła*

1 M. KALAMAJSKA-SAEED, *Kościół p.w. Zwiastowania Najśw. Marii Panny i dawny klasztor Brygidek*, [w:] J. K. OSTROWSKI (red.), *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. 4: M. KALAMAJSKA-SAEED (red.), *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa trockiego*, 1.1: *Kościół i klasztor Grodna*, Kraków 2012, s. 89–199.

2 Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas), dalej: LVIA, sygn. 694-5-847, odpis łacińskiego oryginału i przekład na język polski; sygn. 694-5-834: akt przejęcia przez nazaretanki pobrygidzkiego kościoła i klasztoru w Grodnie oraz folwarku Kochanowo, 1923.

i klasztoru S.S. Najśw. Rodziny z Nazaretu dawniej P.P. Brygidek w Grodnie diecezji wileńskiej, wraz z jego inwentarzem, zabudowaniami gospodarskimi i przynależnościami. Część tego dokumentu stanowi liczący 100 stron Katalog dokumentów spraw ogólnych klasztoru i księzek pobrygidzkich – jest on przedmiotem niniejszej publikacji³.

Cała, nienaruszona spuścizna poprzednich mieszkanek klasztoru pozostawała pod opieką nazaretanek do momentu likwidacji ich grodzieńskiej placówki przez władze radzieckie, kiedy decyzją Urzędu Miasta Grodna z 25 III 1950 r. zakonnice zostały zmuszone do opuszczenia swej siedziby, a klasztor wraz z kościołem stał się własnością Wydziału Zdrowia i przez 40 lat był użytkowany jako szpital psychiatryczny. Zanim to nastąpiło, większość siostr w 1945 r. opuściła Grodno, przenosząc się do Domu Prowincjalnego w Warszawie i przewożąc tam naczynia liturgiczne i niewielką część wyposażenia kościoła oraz kilkadziesiąt cenniejszych rękopisów i księzek. Było to bardzo przezorne posunięcie, bo chociaż siedmiu siostrom pozostałym w Grodnie udało się przenieść wiele rzeczy do kościoła pobernardyńskiego, to nie zdołały uchronić wszystkiego. Zbiory biblioteczne, złożone w pomieszczeniu w wieży kościelnej, były pozbawione praktycznie dozoru i z biegiem lat prawie cały zasób został rozkradzony, trafiając na rynek antykwarski, ponoć głównie do Wilna. Niewielką część (jeden rękopis i 27 starych druków) z rąk tzw. kolekcjonerów zakupiło w latach 1983 i 1988 grodzieńskie Muzeum Historii Religii. W 1997 r. podczas prac inwentaryzacyjnych prowadzonych pod moim kierownictwem przez zespół studentów historii sztuki Uniwersytetu Warszawskiego udało się odnaleźć już tylko siedem pozycji, zapomnianych na strychu kościoła pobernardyńskiego, a w 2013 r. – kolejnych siedem, pozostających dziś w zbiorach Biblioteki Seminaryjnej w Grodnie. Do tego zestawienia należy jeszcze doliczyć dwie książki ekspozowane w muzeum urządzonym w 2008 r. w podziemiach dawnego kościoła brygidek⁴ oraz trzy znajdujące się obecnie w posiadaniu prywatnym. Z dawnej biblioteki brygidek ocalało więc łącznie zaledwie 130 obiektów (rękopisów, starych druków i księzek z XIX w.).

Jeszcze gorszy był los archiwum. Siostry opuszczające Grodno w 1945 r. przewiozły kilka najcenniejszych dokumentów do Domu Prowincjalnego w Warszawie, ale cała reszta potężnego zasobu pozostała, jak się wydaje, w klasztorze. Co się z nią stało po 1950 r., nie udało się ustalić. W bliżej nieokreślonym czasie, ok. 1960 r., w piwnicach klasztoru natrafiono na skrzynię zawierającą zawilgocone,

3 Zachowany w dwóch egzemplarzach: jeden w Warszawie (Archiwum Prowincji Warszawskiej Nazaretanek, bez sygn.), drugi w Wilnie (LVIA, sygn. 694-5-831) – całość liczy 129 stron, katalog archiwum i biblioteki pobrygidzkiej zajmuje s. 30–129.

4 A. GREMZA, *Ekspozycja w kryptach kościoła Pobrygidzkiego w Grodnie*, „Rocznik Grodzieński”, 2, 2008, s. 135–141.

częściowo już zbutwiałe dokumenty, dotyczące głównie gospodarki w majątkach klasztornych. Ze wzmianki w książce profesora miejscowego uniwersytetu, historyka Jakuba Naumowicza Marasza (1917–1990), wiadomo, że większość z nich udało się uratować⁵. Zostały rozdzielone pomiędzy Muzeum Historyczno-Archeologiczne i Państwowe Archiwum Historyczne w Grodnie. W Archiwum utworzono z nich zespół oznaczony numerem 1783, którego zawartość (245 pozycji) jest przedstawiona w aneksie do niniejszego opracowania, część skierowana do Muzeum natomiast nadal oczekuje na skatalogowanie i ze względu na zły stan zachowania nie jest udostępniana. Mimo usilnych starań nie udało się natrafić na jakikolwiek ślad pozostałych dokumentów, toteż należy przyjąć, że – poza wskazanymi wyżej wyjątkami – archiwum brygidek uległo zniszczeniu.

Publikowany tu *Katalog dokumentów spraw ogólnych klasztoru i ksiąg pobrygidzkich* (dalej okreśłany skrótem *Katalog 1925*) nie może tej straty wyrównać, daje jednak pojęcie o wielkości zasobu i pozwala na przybliżone określenie jego charakteru. Archiwum złożone z 24 działów tematycznych liczyło ponad 698 fascykułów o trudnej dziś do określenia liczbie dokumentów.

Dział I tworzyły akta dotyczące ustanowienia fundacji oraz początków funkcjonowania klasztoru, m.in.: zgoda biskupa wileńskiego Abrahama Woyny na fundację klasztoru brygidek w Grodnie wydana w 1634 r. [nr 7]⁶; łaciński oryginał opisu fundacji z 12 XII 1642 r. z pieczęciami i autografami Aleksandry Wiesiołowskiej i biskupa Abrahama Woyny [nr 1]; polska wersja tego aktu [nr 2] i jego kopia z roku 1643 [nr 3]; testament Aleksandry Wiesiołowskiej z 1643 r. [nr 4]; ekstrakt z jej kolejnego testamentu z 29 IV 1645 r. [nr 5]; akt konsekracji kościoła przez biskupa wileńskiego Jerzego Tyszkiewicza z 1651 r. (oryginał łaciński na pergaminie i jego kopia w języku polskim – [nr 9]). Dokumenty fundacyjne Wiesiołowskich uzupełniał zapis Gedeona Michała Tryzny, podskarbiego litewskiego z 1652 r. (pergamin z 24 wiszącymi pieczęciami w blaszanych puszkach) oraz spisane na pergaminie i opatrzone pieczęciami przywileje królewskie na place w Grodnie: Władysława IV z lat 1638 i 1643, konfirmacja tychże przez Augusta II z 1698 r. i jego dekret z 1699 r. [nr 21–24].

Dział II zawierał materiały dotyczące mieszkańek klasztoru i wyposażenia kościoła, m.in.: *Katalog albo porządek i pamięć od fundacyjnej począwszy zakonnych panien sióstr* [...] [nr 1316], imienny wykaz 191 brygidek, które przebywały w klasztorze w czasie jego istnienia (1636–1908), z datami ich urodzenia, wstąpienia do nowicjatu, obłóczyn, złożenia ślubów i śmierci oraz wyszczególnieniem

5 Я. Н. МАРАШ, *Очерки истории экспансии католической церкви в Белоруссии XVIII века*, Минск 1974, s. 16–17.

6 Odwołania dotyczą wprowadzonej na potrzeby tego wydawnictwa numeracji ciągłej w nawiasach kwadratowych.

sprawowanych urzędów⁷. Poza tym rejestrem generalnym wzmiankowano *Imienne spisy zakonnic konwentu grodzieńskiego* z lat 1803, 1839, 1840, 1842, 1845, 1853, 1860–1863, 1866 i 1870 [nr 74–92]⁸. Tego rodzaju dokumentacja dotyczyła też klasztoru brygidek w Łucku: *Księga zamykająca w sobie imiona Najprzewielebniejszych Księż i innych W. Panien zakonnych reguły S. Salwatora zakonu św. Matki Brygidy w klasztorze Łuckim od pierwszej tegoż klasztoru fundacji, t.j. od r. 1624* [nr 1317] oraz *List imienny P.P. Brygidek klasztoru* (1851 r.)⁹. Wśród pięciu rękopiśmiennych egzemplarzy reguły zakonu brygidek wzmiankowano m.in.: *Regułę Zbawiciela naszego Pana Jezusa Chrystusa pani Brygidzie z królestwa szwedzkiego podaną [...] pisaną w Sokalu roku Pańskiego 1619* [nr 1334]¹⁰ oraz *Regula Sancti Salvatoris [...] [nr 1319]*¹¹, z ozdobną kartą tytułową i liczącym 166 kart tekstem, zawierającym łaciński tekst reguły zakonu św. Brygidy, odpisy bulli papieskich oraz tłumaczenie reguły na język polski, dokonane w 1765 r. w klasztorze gdańskim.

Niezwykle wartościowe musiały być wspomniane w katalogu szczegółowe przepisy regulujące życie wspólnoty zakonnej: *Przepisy regulaminu domowego* [nr 1341]¹², *Ceremonie obłóczyn i ślubów* [nr 1304]¹³ oraz *Opisanie porządków odprawowania pacierzy zakonnych, śpiewania Mszy św., także przyjmowania panien świeckich do próby zakonnej, sposób obłóczyn, profesji i konsekracji według reguły S. Salwatora podanej św. Brygidzie* [nr 1332]¹⁴, *O konfirmacji Ksieni* [nr 1338]¹⁵, *Ceremoniał konsekracji panien pokrótce zebrany*¹⁶ [nr 1281], *Sposób ratowania duszy konającej siostry zakonu Oblubienicy Chrystusowej Brygidy św.*¹⁷ [nr 1323].

Zarówno w archiwum, jak i w bibliotece wielokrotnie odnotowano zbiory modlitw, pieśni i tekstów nabożnych rozważań, pisanych bądź też przepisywanych przez mieszkanki klasztoru. Liczby tych rękopiśmiennych ksiązek nie sposób dziś określić, ale musiało być ich wiele, skoro nawet w znikomym ocalałym szczątku zasobu zachowało się kilka takich pozycji, np. duży (liczący 68 kart) zbiór pieśni¹⁸,

7 Obecnie w Archiwum Prowincji Warszawskiej Nazaretanek w Warszawie.

8 LVIA, sygn. 694-5-831: *Katalog dokumentów spraw ogólnych klasztoru i ksiązek pobrygidzkich*, 1925 (dalej: *Katalog* 1925), s. 35–36, poz. 47–59, 61–65 [nr 74–86 i 88–92]. Numery podane w nawiasach kwadratowych dotyczą numeracji ciągłej wprowadzonej na potrzeby tego wydawnictwa.

9 *Ibidem*, s. 110, poz. 64 [nr 1317], i s. 36, poz. 55 [nr 82].

10 *Ibidem*, s. 113, poz. 81 [nr 1334].

11 *Ibidem*, s. 111, poz. 66 [nr 1319]; obecnie Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi [Нацыянальны Гістарычны Архіў Рэспублікі Беларусь] w Grodnie (dalej: NGAB), sygn. 1783-1-22.

12 *Katalog* 1925, s. 113, poz. 88 [nr 1341].

13 *Ibidem*, s. 109, poz. 52 [nr 1304].

14 *Ibidem*, s. 112, poz. 79 [nr 1332], i s. 114, poz. 91 [nr 1344].

15 *Ibidem*, s. 113, poz. 85 [nr 1338]; obecnie NGAB, sygn. 1783-1-245.

16 *Katalog* 1925, s. 108, poz. 29 [nr 1280].

17 *Ibidem*, s. 111, poz. 70 [nr 1323].

18 *Ibidem*, s. 106, poz. 6 [nr 1258]; obecnie NGAB, sygn. 1783-1-242.

tłumaczenie na język polski książeczki Kazimierza Markiewicza, *Medicina spiritualis, sanandis infirmis in extrema necessitate positus plurimum necessaria...*, Lwów 1731¹⁹, oraz przepisana w całości książka Elżbiety Glaize, *Bóg najwyższe Dobro, czyli mowa serca nabożnego chrześcijanina*, wydana w 1822 r. we Wrocławiu²⁰.

Niewielki wycinek historii grodzieńskiej placówki, obejmujący lata 1760–1773, przedstawiają *Dzieje kapitularne zakonnic świętej matki Brygitty konwentu Grodzieńskiego*, które współcześnie doczekały się opatrzonej obszernym komentarzem edycji²¹, oraz pochodząca również z 1760 r. *Księga druga dziejów kapitularnych...*²² i *Nowy porządek roku 1763 [...] na potoczną pamiątkę temu konwentowi sporządzony*²³, gdzie odnotowano m.in. wydatki z lat 1763–1776 (w tym na bieżące remonty). Bogate informacje o wyglądzie i wyposażeniu kościoła i klasztoru musiały się znajdować w zespole kilkunastu wizytacji z lat 1646–1895²⁴, a także 14 odrębnych inwentarzy sreber i cenniejszych paramentów, w większości sporządzonych jeszcze za życia fundatorki klasztoru, m.in. *Registr apparatusów kościelnych klasztoru panien S. Brigitti w Grodnie pisany roku Pańskiego 1636 dnia 4 decembra i potem inszych lat następujących*²⁵ oraz sześć regestrów srebra i złota z lat 1640–1645²⁶, którego zasób został zapewne znacznie uszczuplony w 1794 r., gdy brygidki ofiarowały srebra kościelne na potrzeby insurekcji kościuszkowskiej. Informuje o tym wydany w 1794 r. *Dokument stwierdzający ilość srebra i złota kościelnego ofiarowanego przez P.P. Brygidki do grodzieńskiego Wydziału Skarbowego*²⁷.

19 Być może identyczne z określonym jako *Medytacje na szczęśliwą śmierć – Katalog 1925*, s. 106, poz. 9 [nr 1261]; obecnie NGAB, sygn. 1783-1-25.

20 *Katalog 1925*, s. 107, poz. 22 [nr 1274]; obecnie Biblioteka Seminarium Duchownego w Grodnie, bez sygn.

21 *Katalog 1925*, s. 106, poz. 4 [nr 1256]; obecnie Archiwum Archidiecezjalne w Warszawie, sygn. IV 2.1.136 – zob. *Dzieje kapitularne zakonnic świętej matki Brygitty konwentu grodzieńskiego, różne duchowne w sprawach, obyczajach zachodzące przygody lub postanowienia z jak najpewniejszymi być może dowodami zawierające, dla informacji potomnym tego konwentu siostrom, dekretem generalnej wizyty w roku 1760 odprawionej nakazane*, oprac. M. BORKOWSKA, K. OBREMSKI, Toruń 2001.

22 *Katalog 1925*, s. 111, poz. 68 [nr 1321].

23 *Ibidem*, s. 36, poz. 68 [nr 95]; obecnie NGAB, sygn. 1783-1-55.

24 *Katalog 1925*, s. 34, poz. 15 [nr 42]: *Opisanie kościoła i klasztoru grodzieńskiego W.W. Panien Brygidek w czasie wizyty roku 1804 miesiąca września 30 dnia sporządzone*; poz. 16 [nr 43]: *Kopia wizyty z roku 1830 (inna kopia tego rękopisu w LVIA, sygn. 694-1-3673, k. 206–259v)*; poz. 18 [nr 45]: *Wiadomość o stanie klasztoru...*, 1838; poz. 25–28 [nr 52–55]: *Wizyta 1844 roku...* (cztery egzemplarze, jeden z nich obecnie w NGAB, sygn. 1783-1-233); poz. 30–31 [nr 57–58]: dwa opisy wizytacyjne bez daty, z drugiej połowy XIX w., w języku rosyjskim; s. 36, poz. 68 [nr 94]: *Księga wizyty generalnej w roku 1760 dnia 22 augusta sporządzona*; poz. 69 [nr 96]: *Wizyta [...] odprawiona 1779 roku*; poz. 70 [nr 97]: *Dekret reformacyjny po odbytej wizycie generalnej... 1784*; s. 111, poz. 72 [nr 1325]: *Dekreta generalnych wizytatorów i biskupów do P.P. Brygidek z lat: 1645, 1689, 1754, 1759, 1760, 1763, 1774, 1791*.

25 *Katalog 1925*, s. 33, poz. 1 [nr 28]; obecnie NGAB, 1783-1-16.

26 *Katalog 1925*, s. 33, poz. 2–7 [nr 29–34].

27 *Ibidem*, s. 33, poz. 9 [nr 36].

Dóbr klasztoru dotyczących spraw duchowych dotyczyły certyfikaty autentyczności relikwii z lat 1664–1665, 1778 i 1838, w tym akt ofiarowania relikwii św. Klemensa, przekazanych w 1781 r. przez Karola Litawora Chreptowicza, i zgoda na ich wprowadzenie do kościoła, wydana w tym roku przez biskupa wileńskiego Ignacego Massalskiego²⁸. Wśród dokumentów znajdują się także te potwierdzające odpusty: pergaminowe oryginały wydane przez Benedykta XIV w 1743 r. i Klemensa XIII w 1765 r., a także ich kopie w języku polskim²⁹, służące klasztorowi grodzieńskiemu. Do tej grupy dokumentów należały ponadto przywileje nadane całemu zakonowi: spisany w 1653 r. *Sumariusz albo krótkie zebranie aprobacji i konfirmacji i pozwolenia i potwierdzenia i przywilejów Zakonu S. Salwatora (popolitym językiem) S. Brygidy nazwanego, z księżnicy klasztoru tegoż zakonu S. Maryi ad Arborem wyczerpione*³⁰, niedatowany *Ekstrakt wyjęty z bulli publicznej Ojca Św. Jana XXIII z roku 1414 oraz odpusty zak[onowi] Św. Brygidy nadane od wielu papieży*³¹ oraz *Compendium albo zebranie łask i odpustów publicznymi bullami od Stolicy Apostolskiej nadanych zakonowi Brygitty Św. [...] ze starych manuskryptów de novo za wolą i dyspozycją [...] Teresy Emerychówny, ksieni wielebnych panien Brygitek klasztoru grodzieńskiego w roku 1741 miesiąca 9 oktobra przepisane*³².

Największą część archiwum (działy III–X) stanowiły akta gospodarcze odnoszące się do majątności nadanych w uposażeniu dla klasztoru: 56 pozycji inwentarowych dotyczy Kniażikowszczyzny, 163 – Kochanowa, 48 – Krzemienicy (Dolnej i Wielkiej), 9 – Marcinowicz, 15 – Rohoźnicy, 57 – Szydłowic, 72 – Uzłowców (Zadworza), 14 – placów w obrębie Grodna i 74 – różnych wiosek³³. Wartość zbioru podnosiły znajdujące się w nim plany, m.in. *Pomiara placów w Grodnie PP Brygidek z 1770 r.*³⁴, *Plan i fasada domu dla dewotek z 1827 r.* i *Plan fasady tego budynku z 1830 r.*³⁵, *Plan robiony w 1835 r. pod klasztorem, w ogólności ulica Brygidzka*³⁶, a także 22 plany poszczególnych majątków, wsi i folwarków, tworzące odrębny dział (XXIII) archiwum, w którym znalazły się też atlas geograficzny i kilka

28 *Ibidem*, s. 32, poz. 14–17 [nr 14–17].

29 *Ibidem*, s. 31, poz. 11–13 [nr 11–13].

30 *Ibidem*, s. 111, poz. 65 [nr 1318].

31 *Ibidem*, s. 106, poz. 15 [nr 1267]; obecnie NGAB, 1783-1-243: *Ekstrakt wyjęty z bulli publicznej Ojca Św. Jana XXIII z roku 1414 oraz odpusty zakonowi Św. Brygidy nadane od wielu Papieży*, kart 44.

32 *Katalog* 1925, s. 113, poz. 84 [nr 1337].

33 *Ibidem*, s. 40–43: Kniażikowszczyzna (1743–1840), s. 43–52: Kochanowo (1525–1924), s. 53–54: Krzemienica (1725–1888), s. 55: Marcinowicze (1827–1834), s. 55–56: Rohoźnica (1796–1836), s. 56–58: Szydłowice (1681–1888), s. 58–61: Uzłowce, czyli Zadworze (1611–1838), s. 61–64: place należące do panien brygidek i różne wioski (1637–1888).

34 *Ibidem*, s. 61, poz. 2 [nr 591].

35 *Ibidem*, s. 126, poz. 12 [nr 1502]; s. 127, poz. 21 [nr 813].

36 *Ibidem*, s. 61, poz. 8 [nr 597].

książek ze stalorytami i drzeworytami – te ostatnie w omawianym inwentarzu tylko wzmiankowano, bez podania tytułów i dat wydania³⁷. Do działu akt gospodarczych należały także różnego rodzaju księgi rachunkowe z lat 1689–1896, tworzące wydzielony zespół liczący 67 pozycji³⁸.

Wśród akt majątkowych znajdowały się również dokumenty znacznie wyprzedzające powstanie klasztoru, przekazane przez małżonków Wiesiołowskich wraz z dokumentacją dóbr funduszowych. Należą do nich wypisy z ksiąg ziemskich i grodzkich, niejednokrotnie sięgające nawet początków XVI w., m.in. 30 fascykułów akt Kochanowa z lat 1525–1632, kopia przywileju Stefana Batorego z 1586 r. dla Mikołaja Wolskiego (zapewne dotycząca dóbr Krzemienica i Szydłowice), przywileje królowej Bony na ekonomię grodzieńską, wydane w latach 1547 i 1555 Benedyktowi Młyńskiemu³⁹. Warto też wspomnieć o liczącym 80 kart *Zbiorze ustaw i konstytucyj stanowiących w Polsce do władzy tylko sądowej, szczególnie względem Litwy odnoszących się*, obejmującym odpisy dokumentów z lat 1346–1775⁴⁰.

Zawartość nieznaną dziś liczby fascykułów zgromadzonych w 239 paczkach akt procesowych objaśniał *Skorowidz z r. 1761* i stanowiący jego uzupełnienie *Addydamment do summariuszu w roku 1761 sporządzonego, różnych tranzaktów w archiwum klasztornym wielebnych panien zakonnych reguły św. Brygitty konwentu grodzieńskiego znajdujących się, roku 1791 miesiąca decembra 20 dnia sporządzony*⁴¹. Poruszanie się w tym gąszczu dokumentów miała zapewne ułatwiać także *Kancelaria wszelkich praw, obligów, asekuracji et omnis tituli dokumentów ad iuris processorum należących z 1754 r.*⁴² Na dział XI składała się obfita korespondencja brygidek z władzami duchownymi i urzędami, prawie w całości pochodząca z XIX w.⁴³ Działy XII–XXIII zawierały informacje o zbiorach bibliotecznych, a dział XXIV obejmował plany i zbiór rycin.

Księgozbiór brygidek grodzieńskich liczył co najmniej 785 rozpoznanych tytułów, a ponieważ niektóre występowały w większej liczbie egzemplarzy, na całość składało się ok. 1000 woluminów, z reguły oprawnych w brunatną lub czarną skórę. Niewątpliwą ciekawostką stanowiły niepocięte arkusze drukarskie, wystarczające

37 *Ibidem*, s. 126–127: *Dział XXIII. Plany majątków należących do panien Brygidek*; część planów również w działach dotyczących poszczególnych dóbr, np. *ibidem*, s. 52, poz. 31–34 [nr 385–388], plany Kochanowa z lat 1834 i 1869.

38 *Ibidem*, s. 37–40, poz. 78–142 [nr 105–169].

39 *Ibidem*, s. 43, poz. 1–2 [nr 226–227] (Kochanowo); s. 32, poz. 20 [nr 20] (Krzemienica); s. 33, poz. 26–27 [nr 26–27] (ekonomia grodzieńska).

40 *Ibidem*, s. 112, poz. 75 [nr 1328]; obecnie NGAB, sygn. 1783-1-1.

41 *Katalog* 1925, s. 115, poz. 99 [nr 1352].

42 *Ibidem*, s. 112, poz. 74 [nr 1327]; obecnie NGAB, 1783-1-34.

43 *Katalog* 1925, s. 65–67 [nr 678–696].

na sporządzenie 204 egzemplarzy *Brewiarza*, drukowanego dla brygidek w Lublinie w 1748 r., oraz po kilkadziesiąt egzemplarzy druków: *Reguła S. Salwatora podana św. Brygidzie*, Kraków 1673, i *Statut bractwa ubogich przy lubelskim kościele brygidek*, Lublin 1740⁴⁴.

Przy sporządzaniu spisu biblioteki pobrygidzkiej każdą z książek opatrzone sygnaturą wpisaną fioletowym kopiowym ołówkiem, złożoną z numeru porządkowego w obrębie danego działu oraz z litery określającej ten dział, np. „228/k.” czy „12/n.” – jeżeli zaś było kilka egzemplarzy tego samego tytułu, do sygnatury dodawano jego numer oznaczony cyfrą łacińską – np. „265/k. X”. Tylko trzy książki pochodziły z XVI w. (najstarsza z 1585 r.), dość skromna była też liczba druków z XVII w. (47 pozycji katalogowych). Trzon zbioru stanowiły wydania z XVIII w., często uzupełnione o dodatki rękopiśmienne (dotyczy to zwłaszcza brewiarzy, książek do nabożeństwa oraz zbiorów modlitw i pieśni). Sporo też było książek z XIX w. (ostatnia z 1883 r.), choć po połowie tego stulecia przybyło już niewiele książek. Przyczyny wyraźnego regresu należy upatrywać w radykalnym pogorszeniu się kondycji klasztoru, któremu decyzją władz rosyjskich w 1842 r. zakazano przyjmowania nowych kandydatek i którego majątki przeszły na własność państwa.

Spis książek ma formę tabeli złożonej z pięciu rubryk: „L.p.” (liczba porządkowa), „Rok”, „Autor”, „Tytuł” i „Egz. T.” (liczba egzemplarzy lub tomów). Został sporządzony bardzo starannie – przy większości pozycji odnotowano nazwisko autora, początek (lub skrócony zapis) tytułu i rok wydania, a także liczbę egzemplarzy. Dane te – choć nie do końca satysfakcjonujące – pozwoliły jednak na pełną identyfikację większości starych druków, co w niniejszym opracowaniu zasygnalizowano odwołaniem do *Bibliografii staropolskiej* Estreicherów, czasem z uwagą, że nie notuje ona tego wydania. Brak odwołania do *Bibliografii staropolskiej* oznacza, że mamy do czynienia z drukiem należącym do kategorii „nieznanych Estreicherowi”, czyli wyjątkowo rzadkim. Nie przekreśla to szansy jego identyfikacji, czyni ją jednak znacznie trudniejszą. W odniesieniu do książek wydanych po 1800 r. podawane są odwołania do *Bibliografii polskiej XIX w.*

W kilkadziesiątu przypadkach identyfikacja pełnych tytułów w ogóle nie jest już możliwa. Dotyczy to nie tylko książek zdefektowanych, opatrzonych w *Katalogu* informacją o braku karty tytułowej, ale także większości ksiąg liturgicznych, gdyż sam rok wydania nie wystarcza do pełnego rozpoznania edycji. Autorce katalogu nie można odmówić skrupulatności, ale daje się odczuć brak fachowej wiedzy bibliotekarskiej, widoczny np. w pomijaniu miejsca wydania i drukarni. Dotkliwym mankamentem jest również brak informacji o notach proveniencyjnych, choć – sądząc po ocalonych egzemplarzach – bywają na nich warte uwagi adnotacje. Zazwy-

44 *Ibidem*, s. 104 [nr 1240], wspomina tylko o nieoprawnych egzemplarzach *Brewiarza*, choć w Bibliotece Nazaretanek w Warszawie znajdują się też oba pozostałe druki.

czaj jest to podpis właścicielki, ale zdarzają się noty proveniencyjne czy dedykacje, w tym np. autorska jezuita Marcina Grymosza (1630–1708) dla ksieni konwentu grodzieńskiego w latach 1683–1690 Anny Krasowskiej lub dla jej następczyni w latach 1690–1708 Zofii Owsianej, wpisana na egzemplarzu jego dzieła *Święta przez pustynią zakonną droga do konsekracji Panieństwa wiekuistego Oblubieńcowi Niebieskiemu zaszlubionego* (Wilno 1689).

Należy stwierdzić wreszcie, że ujęty w *Katalogu* wykaz zasobów archiwum i biblioteki nie jest kompletny. W części dotyczącej archiwum z nieznanych przyczyn zabrakło np. zespołu dokumentów szczególnie cennych dla dziejów budowy oraz wyposażenia kościoła i klasztoru, tj. kontraktów z artystami i rzemieślnikami. Przekonanie o istnieniu wspomnianego zespołu zawdzięczamy publikacjom ks. Władysława Tołłoczki i Józefa Jodkowskiego – dwóch spośród zaledwie trzech osób, które kiedykolwiek miały dostęp do archiwum klasztorowego, i jedynek, które ten przywilej zdołały z pożytkiem wykorzystać⁴⁵. Wcześniej, pod koniec XIX w., korzystał z niego dominikanin o. Wincenty Maria Podlewski, ale w swej publikacji, nisko zresztą ocenionej przez późniejszych badaczy, klasztorowi grodzieńskiemu poświęcił niewiele uwagi i nie przytoczył żadnego z pozyskanych w nim źródeł⁴⁶. Ks. W. Tołłoczko przekazał sugestywny opis pomieszczenia biblioteki: „na skrzyżowaniu się linii zachodniej z południową klasztoru, w budynku wystawionym na początku XIX stulecia, znajdziemy archiwum i bibliotekę klasztorową [...]. Pokój gdzie jesteśmy, wielkości jest średniej, narożny o 3 oknach znacznie wzniesionych nad podłogą i patrzących do zadrzewionego ogrodu. Sam pokój o parę stopni niżej jest od poziomu klasztoru. Wysokie szafy, książkami zapchane i kryjące wiele bardzo dokumentów i aktów, stanowią jedyne jego umeblowanie. [...] Bez żadnej prawie klasyfikacji, pomieszczone z dziełami doktorów średniowiecza, stoją na półkach poważne antyfonarze i graduały łokciowych wprost rozmiarów, oraz mniejsze księgi zawierające żywoty świętych”⁴⁷. Co jednak ważniejsze, podał wiele danych o zasobie archiwum „nader obfitego, a przytem nietkniętego dotychczas chciwą łupę

45 Ks. W. TOŁŁOZKO, *Brygidki grodzieńskie (studium historyczno-kulturalne)*, „Dwutygodnik Diecezjalny Wileński”, 1914, 16–25; 1915, 5–9; J. JODKOWSKI, *Nieznane prace J. Szerettera i o. F. Lekszyckiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 10, 1948, 1, s. 62–63.

46 W. M. PODLEWSKI, *Święta Brygida Szwedzka i zakon jej pod regułą Zbawiciela*, wydane staraniem PP. *Brygidek Grodzieńskich*, Kraków 1892, s. 111–120. Na temat tej publikacji zob. ks. W. TOŁŁOZKO, *Brygidki grodzieńskie*, 1914, 22/23, s. 242: „jest to chyba jedyne dziełko, gdzie można więcej znaleźć wiadomości o brygidkach grodzieńskich. Wydane jednak bardzo niedbale i pod względem ścisłości niemało pozostawia do życzenia”; K. GÓRSKI, *Od religijności do mistyki. Zarys dziejów życia wewnętrznego w Polsce*, cz. 1: 966–1795, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, 28, 1962, s. 141, przyp. 292: „praca jest bez wartości naukowej, ciekawe są jedynie dane o Grodnie, zaczerpnięte z jakichś źródeł”; podobnie M. BORKOWSKA, *Miscellanea brygitańskie: Grodno*, „Nasza Przeszołość”, 85, 1996, s. 137–158.

47 Ks. W. TOŁŁOZKO, *Brygidki grodzieńskie*, 1914, 22/23, s. 240, 242–243.

ręką szperaczy archiwalnych”⁴⁸. Opisał i szeroko omówił treść aktu fundacyjnego, wspomniał testamenty Gryzeldy Sapieżyny i Aleksandry Wiesiołowskiej, zespół dokumentów dotyczących zakupu placów w Grodnie i nabycia majątków ziemskich przeznaczonych na utrzymanie klasztoru, aprobaty fundacji przez biskupów wileńskich, potwierdzenia przez Władysława IV, akt konsekracji kościoła z 19 X 1651 r. oraz wiele innych dokumentów. Szczególną uwagę poświęcił wspomnianemu wyżej zespołowi kontraktów z artystami i rzemieślnikami: z 1642 r. – z Hansem Wagnerem z Wilna na budowę wieżyczek ujmujących szczyt fasady, z 1646 r. – ze snyczerzem Johannem Hildebrandtem i stolarzem Georgiem Zehlem z Grodna, których dziełem były ołtarze, ambona, chór zakonny i muzyczny oraz stalle i ławki, również z 1646 r. – z wileńskim malarzem Johannem Schretterem, autorem obrazów ołtarzowych, z 1647 r. – z gdańskim organmistrzem Martenem Friesem, z niejakim Jakubem z Tykocina, wykonawcą ostatnich prac malarskich, z grodzieńskim Żydem Mejerem Markiewiczem na dostarczenie cegły na budowę klasztoru i z cieślą Melchioriem Szmitem na wykonanie więźby dachu kościelnego⁴⁹. Materiały dotyczące budowy kościoła i klasztoru musiały jednak być znacznie bogatsze. J. Jodkowski odnalazł bowiem kontrakt na wykonanie marmurowego nagrobka małżonków Wiesiołowskich i ich przybranej córki Gryzeldy Sapieżyny, zawarty w 1648 r. z gdańskimi rzeźbiarzami Konradem Waltherem i Peterem Häppnerem⁵⁰.

Podobnie rzetelnie, jak to uczynił w odniesieniu do archiwum, ks. W. Tołłoczko scharakteryzował zbiory biblioteki, podając też tytuły kilkudziesięciu pozycji, wśród których za szczególnie cenną uznał „*Vita Seraphicae Matris Birgittae*, wydane w Kolonii, ze wspaniałymi sztychami”, co pozwoliło na identyfikację druku jako *Vita seraphicae matris Birgittae de regno Sveciae cum Revelationibus Eivsdem selectoribus Formis Aeneis Expressa, Coloniae Agrippinae, [1676?]*, okazałe dzieło *in folio*, z rytowaną kartą tytułową i 50 miedziorytami autorstwa S. Theysensa, w *Katalogu* [nr 1160] zdawkowo określone jako: „*Vita seraficae Matris Birgittae* (w obrazkach)”. Ks. W. Tołłoczko wspomniał ponadto, że w bibliotece znajdowała się pewna liczba ksiąg przywiezionych z klasztoru brygidzkiego w Łucku oraz pochodzących z kolegium jezuickiego w Grodnie, niektóre noszące napis „*Apothecae Collegii Grodnensis Societatis Jesu*”, a na egzemplarzu dzieła Bartolomeo Sibilli *Speculum peregrinarum questionum* (Wenecja 1575) widniała nota „*ex coll. Polocensi S.J.*”, świadcząca o pochodzeniu z biblioteki kolegium jezuickiego w Połocku. Być może z tej samej biblioteki pochodziły też Rogera Bacona *Speculum*

48 *Ibidem*, 1914, 16, s. 249.

49 *Ibidem*, 1914, 18/19, s. 281–283.

50 Zob. J. STARZYŃSKI, *Do dziejów polsko-gdańskich stosunków artystycznych w XVII wieku (przyczynek archiwalny)*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 2, 1933, 1, s. 67–70, w którym został opublikowany kontrakt z 1648 r. na wykonanie nagrobka Wiesiołowskich.

alchymiae (Amsterdam 1688) oraz Roberta Boyle’a *Pyrotechnica* (Amsterdam 1686) – oba oprawne w białą skórę⁵¹. Porównanie tych informacji z zawartością *Katalogu* z 1925 r. ujawniło, że brak w nim niektórych książek wymienionych przez ks. W. Tołłoczkę, a także kilkunastu spośród ocalonych po rozproszeniu biblioteki, toteż w niniejszym opracowaniu zdecydowano się na uzupełnienie *Katalogu*, zatytułowane *Książki nieuwzględnione w „Katalogu”*, zawierające wykaz tych pozycji – [nr 1539–1553] (zachowane) i [nr 1554–1569] (wzmiankowane w artykule ks. W. Tołłoczki).

Zastosowany w *Katalogu* układ działami, tak charakterystyczny dla formy historycznych katalogów bibliotek klasztornych, nadaje mu archaicznego posmaku, ale dla współczesnego Czytelnika może stanowić pewne utrudnienie. Każdy z działów ma odrębną numerację, co nie ułatwia orientacji w liczebności zasobu. W niniejszej edycji zachowano numerację oryginalną, ale wprowadzono dodatkowo numerację ciągłą, zaznaczoną kwadratowym nawiasem. Kolejne ułatwienie powinien stanowić alfabetyczny indeks tytułów. Każda pozycja została opatrzona numerem (według numeracji ciągłej), z którym występuje w *Katalogu*; większa liczba numerów oznacza, że dany tytuł powtarzał się w nim więcej niż jeden raz, co dość często napotykamy przy lekturze oryginału, gdzie liczbę egzemplarzy podano cyfrą w ostatniej rubryce. W niniejszej edycji informacja ta jest zamieszczona w okrągłym nawiasie, bezpośrednio po tytule książki. Wszelkie, wprowadzone przez wydawcę, uzupełnienia tekstu oryginalnego oznaczono nawiasami klamrowymi.

Informacje o zachowanych egzemplarzach podano przy właściwej pozycji *Katalogu*. Było to stosunkowo proste w odniesieniu do druków, jednak nie zawsze dało się wykonać w przypadku rękopisów. Jako uzupełnienie inwentarza archiwum dołączono zatem aneks, w którym przedstawiono liczący 245 jednostek inwentarz zespołu *Klasztor brygidek w Grodnie*, przechowywanego w Państwowym Archiwum Historycznym w Grodnie (sygn. 1783-1), utworzonego z odnalezionego fragmentu archiwum klasztornego.

Pełne informacje o obiektach przedstawionych na ilustracjach – dotyczące ich obecnych właścicieli i obecnego miejsca przechowywania, a także autorów zdjęć – znajdują się w spisie ilustracji.

51 Ks. W. TOŁŁOCZKO, *Brygidki grodzieńskie*, 1914, 22/23, s. 245.